

УДК [37+001].71

Б. М. АНДРУШКІВ, О. М. ВЛАДИМИР, О. Б. ПОГАЙДАК

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ І НАУКИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

Висвітлені проблеми розвитку освіти та науки на сучасному етапі становлення України. З'ясовано взаємозв'язки і взаємовідносини розвитку освіти, науки та економіки. Встановлено тенденції цього процесу. Запропоновано шляхи вирішення проблем у цій сфері.

Ключові слова: освіта, наука, вища школа, інтелігенція, виробництво, економіка, держава.

Б. М. АНДРУШКІВ, О. М. ВЛАДИМИР, О. Б. ПОГАЙДАК

ОСОБЕННОСТИ РЕФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В УКРАИНЕ

Освещены проблемы развития образования и науки на современном этапе становления Украины. Выяснено взаимосвязи и взаимоотношения развития образования, науки и экономики. Установлено тенденции этого процесса. Предложены пути решения проблем в этой сфере.

Ключевые слова: образование, наука, высшая школа, интеллигенция, производство, экономика, государство.

B. M. ANDRUCHKIV, O. M. VLADYMYR, O. B. POHAJDAK

FEATURES OF REFORMATION OF EDUCATION AND SCIENCE IN THE CONDITIONS OF PUBLIC TRANSFORMATIONS

The article is devoted to the disclosure of education and science problems of development on the modern stage of becoming of Ukraine. Intercommunications and mutual relations between education, science and economy and basic trend of those processes are described. The ways of solving problems offered in this sphere are offered.

Keywords: education, science, higher school, intellectual, production, economy, state.

Незалежній Україні в спадщину від СРСР дісталася розгалужена система вузів із персоналом, матеріально-технічною базою та орієнтацію на обслуговування централізованої планової економіки. Це була середня за якістю система державної вищої освіти, до якої належали 12 університетів, 3 академії, 3 консерваторії та 138 спеціалізованих інститутів. Умовним ступенем перед вступом до вузу були технікуми. Серед них існували кілька навчальних закладів, які формально належали кооперативним та громадським організаціям, що були фактично повністю державними. Практично 2/3 випускників цієї системи отримували дипломи з інженерно-технічних чи технологічних спеціальностей, а кількість економістів, управлінців і юристів була багаторазово меншою, ніж у демократичних країнах з аналогічними показниками розвитку господарства [1].

Після 1991 р. кількість вузів в Україні зросла у декілька разів і нині становить майже 850, в тому числі – 250 ВНЗ III і IV рівнів акредитації [2]. Однак в останній період намітилася тенденція до зменшення кількості загальноосвітніх шкіл. Так, наприклад, з початку 1990-х до 2002/2003 н. р. в країні діяли майже 22 тис. загальноосвітніх навчальних закладів, тоді як у 2009/2010 н. р. їх кількість скоротилося до 20,6 тис. [3].

Водночас невпинно зростає кількість науковців – щорічно на 5–7 тис. кандидатів наук і більш як 1,5 тис. докторів наук. Значна частина з них працює у виробничій і гуманітарній сферах, органах державної влади і місцевого самоврядування. Відповідно зростає кількість наукових праць і розробок в різних галузях науки. Проте їх ефективність із зрозумілих причин (затяжна економічна і фінансова криза, виробничий застій, відсутність механізмів

зацікавленості в активізації впровадження інновацій, корупція, духовний і моральний занепад, використання плагіату тощо) залишається невисокою. За попередніми підрахунками, понад 50% наукового доробку в Україні має ілюзорний, а не реальний ефект.

Зазначені процеси в системі освіти і науки зумовлюють своєчасність та актуальність розгляду проблематики розвитку цих гуманітарних галузей.

Дослідженню вказаної проблематики присвячені наукові праці таких вчених і практиків, як В. Андрущенко, Є. Бистрицький, А. Бондаренко, О. Веретенникова, В. Войтов, В. Гельман, Г. Касьянов, О. Кійко, О. Локшина, А. Ніценко, О. Овчарук, Т. Фінніков, Н. Яркова й ін. Та всупереч логіці кількість наукових праць, в яких вивчаються проблеми розвитку взаємозв'язків і взаємовідносин науки та освіти з виробництвом, не зменшується, а навпаки – зростає.

Метою статті є розкриття проблеми розвитку освіти та науки на сучасному етапі становлення України, з'ясування взаємозв'язків і взаємовідносин розвитку освіти, науки та економіки, встановлення тенденцій цього процесу, пошук шляхів вирішення проблем у цій сфері.

Маргіналізація – соціологічне явище, поняття, що означає обмеженість становища людини між будь-якими соціальними групами. Це поняття з'явилося в американській соціології в 1920-і роки для пояснення складнощів у процесах адаптації іммігрантів до нових соціальних умов. Більш точно маргіналізацію описують як процес руйнування громадянського суспільства, що виявляється у розпаді соціальних груп, розриві традиційних зв'язків між людьми, а також втраті індивідами об'єктивної приналежності до тієї чи іншої соціальної спільності, переключенні естетичних, етичних, правових, фізіологічних та інших загальнолюдських норм і цінностей, перетворенні людей в духовних і соціальних люмпенів, повністю залежних від непередбачуваних і безконтрольних дій влади, демагогів і авантюристів.

М. Делягін визначив найбільш серйозні небезпеки для розвитку суспільства, зокрема: зростання фінансової і політичної нестабільності; поширення бідності застійного характеру та руйнування соціальної тканини: маргіналізація відокремлених спільнот; екстремізм і необоротна деградація навколишнього середовища; виникнення технічного непереборного розриву між розвинутими країнами й іншим світом [4].

У зв'язку з цим можливо виділити наступні глобальні небезпеки світової економіки для освіти, науки, виробництва:

- світова економіка і політика визначаються діями керівництва США і найбільшими транснаціональними корпораціями цієї країни. Такий «імперський провінціалізм» базується на прийнятті рішень з урахуванням лише американських реалій, що створює стратегічний ризик для США і людської цивілізації, але аж ніяк не розвиток регіональний;
- вибір монополіями світового і практично неконтрольованого характеру. Для руйнування таких глобальних монополій практично немає жодних підстав, особливо якщо вони спираються на метатехнології, які практично унеможливають конкуренції з їх розробниками;
- міграції фахівців у галузі «нової» економіки та руйнування глобальних монополій здатні під дією ефекту масштабу тривалий час зменшувати свою ефективність, що призведе до збільшення кількості і значення допустимих помилок;
- розвиток інформаційних технологій і підвищення значення «економіки, заснованої на знаннях» гіпертрофовано підсилили роль «персонального ризику», наприклад, випадкова смерть інтелектуального лідера глобальної монополії здатна завдати сильного удару не тільки по котируваннях його корпорації, а й по світовому ринку;
- поширення технологій, пов'язаних з формуванням свідомості, і кардинальне перевищення їх ефективності над звичайними технологіями створюють спокусу вирішувати проблеми «промивання мозків», що робить неадекватними не тільки управлінські структури, а й людство загалом [5].

У зв'язку з цим об'єктивно виникає кілька запитань, що стосуються розвитку освіти, науки та національного виробництва. Відповідно до існуючих умов та обставин пропонуються формулювання відповідей на них. Наприклад: Чому за великої кількості науковців, високих показників наукової діяльності, високих творчих результатів неефективною є регіональна, галузева та національна економіка? Чому немає поступу в розвитку національної культури?

Відповідь може бути такою: тому що освіта, наука, культура є не лише обличчям нації, а і його силою і, мабуть, хтось не дуже зацікавлений, а може навпаки, дуже зацікавлений в тому, щоб це обличчя не було гуманним і високоінтелектуальним, а навпаки – потворним та агресивним. Таку черству і байдужу поведінку щодо української мови, історії і традицій можна пояснити ефектом реакції на зміни та інерційністю керівництва держави.

Друге запитання: Чому нині наше освічене суспільство не хоче, щоб вищу освіту мали можливість отримати всі члени суспільства?

Освіту за потребами, тобто відповідно до плану, давала лише тоталітарна радянська система. Демократична держава повинна бути зацікавлена у формуванні високоінтелектуальних, гуманних людей. Чому? Тому що тільки деспот та експлуататор, загарбник-чужинець з метою досягнення своєї амбіційної мети не формує, не створює гуманістичне середовище для народу, а потребує лише людей із спеціальностями, які забезпечуватимуть реалізацію своїх меркантильних бажань.

Людина як свідома істота покликана творити добро. Тоді чому ж вона його не творить? Відповідь до гіркоти зрозуміла: тому що держава в навчальних закладах (від початкової школи до вузу) не створює сприятливого ґрунту для розвитку добра як свідомісної категорії у контексті «з собою нічого не візьмеш, а після себе залишаєш добру пам'ять і добрі справи». Теза «після мене хоч трава не рости» властива людям негуманної спрямованості.

Якщо розглядати проблеми розвитку освіти і науки України в умовах трансформаційної економіки, ми пропонуємо виокремити певні моменти.

У зв'язку зі зменшенням народжуваності та «передачею» на виховання малюків із села до міста скоротилося (до речі, ця тенденція розвивається) не лише кількість сільських школярів, а й загальноосвітніх шкіл. Щодо цього МОНмолодьспорту України веде цілеспрямовану політику економії бюджетних коштів і це не потребує коментарів. Тому, на нашу думку, спочатку треба згадати про особливості і тенденції розвитку середньої освіти в країні, які пов'язані з реформами, що тривають в контексті входження у європейську спільноту. Як відомо, останнім часом загальноосвітньої школа теж зазнає трансформаційних змін: перехід на тестову систему оцінки знань учнів, заміна випускних іспитів незалежним зовнішнім оцінюванням, перехід, а згодом відміна 12-річного терміну навчання.

При цьому варто сказати, що багаж знань, які учні отримують у школі, можна вважати більш ніж достатнім для формування ерудованої та освіченої особистості, проте за умови, що більшість учнів має високий рівень нахилу до навчання. Рівень складності навчальної програми загальноосвітньої школи в Україні розрахований для середньостатистичного учня. Однак, як показує практика, в суспільстві серед усієї сукупності дітей шкільного віку учнів, котрі мають чудову пам'ять і високі здібності до вивчення усіх предметів (дітей-вундеркіндів), є майже 7–9%; учнів, здібності яких оцінюються середньостатистичним рівнем (діти добре орієнтуються в питаннях з багатьох предметів, однак цікавість проявляють до поглибленого вивчення лише деяких з них), – 20%. Отже, приблизно для 70% учнів шкільна програма є складною.

Але основна проблема не в цьому. Варто пам'ятати, що немає бездарних дітей, у кожній дитині, навіть у тій, що входить до вказаних вище 70%, є приховані здібності і таланти. Завдання педагога в зв'язку з цим – їх розкрити. Яка ж практика? На жаль, часто трапляється, що діти, які не володіють високими здібностями до навчання, зазнають упередженого ставлення з боку вчителів. Це породжує в них знеохочення до вивчення навіть того предмета, який їх зацікавить, і веде до замкнутості й гальмування освітнього розвитку особистості.

Який же вихід з такої ситуації? Насамперед не варто робити надто великого акценту на оцінці як мету навчального процесу, необхідно більше уваги приділяти формуванню та розвитку особистості, розкриттю тих здібностей, які закладені в кожній дитині. Абсолютно нормально, коли не всі і навіть не половина учнів класу є відмінниками навчання. Діти, яким важко дається навчання, можуть себе значно краще проявити, ніж відмінники, у творчості, мистецтві, соціальній роботі. Завдання школи – розкрити дитину як особистість, а не створювати «культ оцінки».

Іншою проблемою нашої загальноосвітньої школи є те, що через значний рівень складності навчальної програми та перенавантаження учнів склалася ситуація, коли батьки, віддавши своїх дітей у школу з надією, що вони отримуватимуть там освіту належного рівня,

змушені після повернення з роботи виконувати з ними домашні навчальні завдання. Дитина з першого класу зникає, що уроки треба вивчати з мамою чи татом, і не береться за свої прямі обов'язки доти, поки не дочекається батьків, мотивуючи це тим, що завдання є складними і вона сама не впорається з ними, виконає неправильно і матиме низьку оцінку. Але коли ж тоді наші діти навчаються діяти самостійно, відповідати за власні помилки і в подальшому не допускати їх? Дітей треба заохочувати до самостійного пошуку вирішення завдань як цікавого пошукового, творчого процесу і не варто формувати в них комплекс нездатності самостійно справитись із завданням.

Складається ситуація, що батьки повинні ходити в школу і вчитися разом зі своїми дітьми. Але батьки тому і віддають дітей до школи, щоби там їх навчали вчителі-професіонали. Завдання батьків – не вчити своїх дітей згідно зі шкільною програмою, а виховувати їх як особистостей, надаючи їм знання та мудрість з багатьох інших аспектів позашкільного життя. Батьки – люди, які працюють за різним фахом, у вчителів є свій фах, тож нехай кожен займається своєю роботою, не потрібно перекладати свої обов'язки на інших. А дитину треба змалку привчати до самостійного виконання своїх обов'язків, у нашому випадку – домашнього завдання. Інакше вона змалку звикне до того, що батьки перевірятимуть результати її розв'язків, а в гіршому випадку – виконуватимуть завдання за неї, внаслідок чого вона уникне відповідальності за свої помилки чи бездіяльність, і, крім цього, матиме гарну оцінку.

Проблема загальноосвітньої школи трансформується у проблеми вищої освіти і науки України. Як зазначалось вище, в школі сформовано своєрідний «культ оцінки»: важливо не те, що ти знаєш, а яку оцінку маєш, не те, чого ти навчився, а який отримав атестат.

Власне до таких висновків прийшли викладачі Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя (далі – ТНТУ). Це також підтвердили соціологічні дослідження Академії соціального управління, яка співпрацює з ученими університету. Вказану проблему актуалізує і сучасне суспільство: в офіційному працевлаштуванні однією з частих вимог працедавців є наявність у потенційного працівника документа про вищу освіту. Іноді ця вимога є необґрунтованою: так, людині, котра бажає працювати лише в касі комерційного банку, не розраховуючи на можливості кар'єрного зростання, достатньо загальної освіти.

Однак варто мати диплом про вищу освіту. Вважаємо, що до вирішення життєвих завдань треба підходити обґрунтовано, зважаючи доступне з потенційно необхідним. Необхідно об'єктивно оцінювати свої можливості та приймати раціональні рішення відповідно до них.

Натомість в країні склалась ситуація, за якої вищу освіту йдуть здобувати практично усі: і відмінники, і неуспішні в навчанні. Які мотиви? Очевидно, що відмінники навчання планують у майбутньому стати фахівцями у своїй галузі, займатися наукою чи практикою або поєднувати їх. Менш чи недостатньо успішні в навчанні поступають у вузи з кількох причин, зокрема, через існування вимоги у працедавців наявності документа про вищу освіту. Це породило тенденцію до здобуття вищої освіти практично усіма, з одного боку, як «легшого хліба», а з іншого – як «данина моді». Останнє часто підтримується батьками, які завжди звикли «допомагати» своїм дітям. Відтак не вельми успішні діти-студенти не турбуються про навчання у вузах, адже батьки і тут допоможуть. Головне, щоб був диплом.

Що ж потім? Скільки є випадків, коли молоді люди не працюють за фахом. І часто тому, що його обрано невірною (обрано той, на який легше було поступити) або тому, що людина знайшла себе в роботі, яка не вимагає знань вищої школи. Життя все розставляє на місця. Ми говоримо не про те, що не варто всім здобувати вищу освіту, а про те, щоб усе відбувалося за покликанням і здібностями. Необхідно, щоб абітурієнти обґрунтовано підходили до власного вибору, усвідомлювали відповідальність за взяті на себе обов'язки студента і не допускали думки про залучення до свого процесу навчання «родичів-благодійників» задля результату.

Що необхідно робити для виходу з такої ситуації? Як показує навчально-виховний досвід, треба, щоб ще у школі культивували бажання займатися власними вподобаннями, розвивати свої здібності незалежно від того, де надалі можна буде продовжити навчання, в якому вузі. Найважливіше, щоб виховувати дітей на засадах гуманізму, моральності, націоналізму, релігійності, розумного і вірного служіння собі, родині та суспільству. Людина може бути інтелегентною та добрим працівником і без вищої освіти.

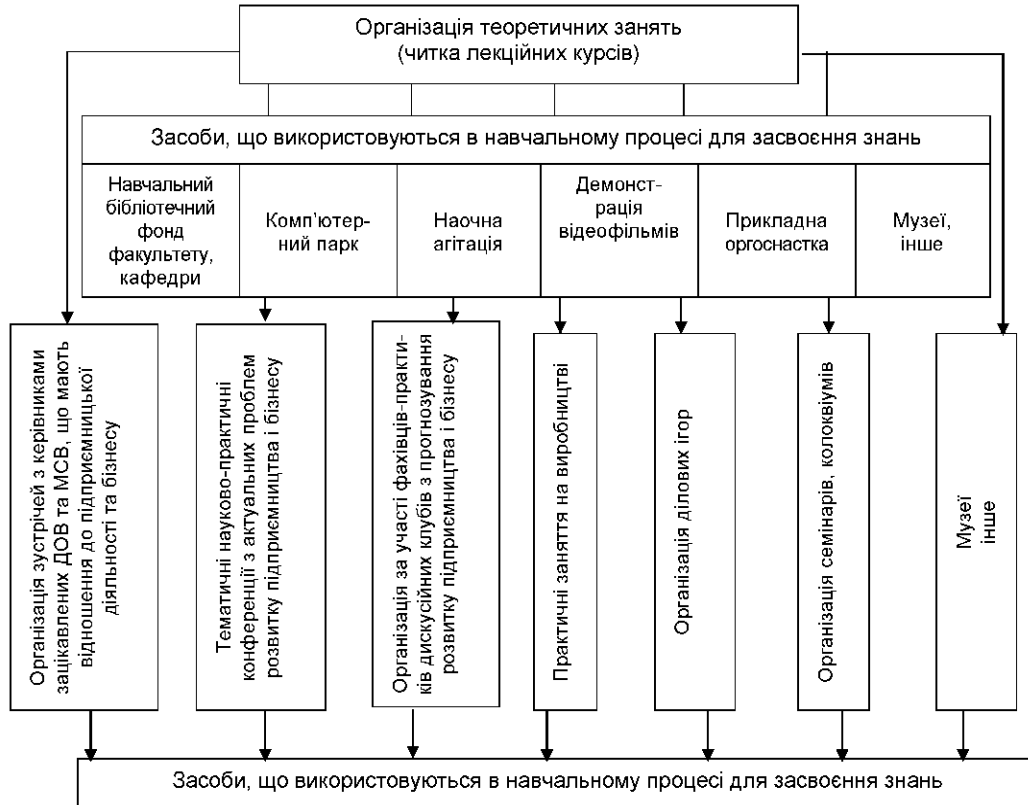

Рис. 1. Шляхи і засоби передавання студентам знань, що практикуються кафедрою менеджменту підприємницької діяльності ТНУ

Водночас на рівні державних органів влади необхідно популяризувати ті сфери діяльності, в яких вища освіта є неов'язковою, створювати програми працевлаштування молоді, в тому числі дітей-сиріт і дітей з неблагополучних сімей, у тих сферах діяльності, які потенційно привабливі для розбудови нашої держави.

Від сучасних тенденцій масового здобуття вищої освіти у кінцевому підсумку страждає освіта та наука. Нині в науці виникло питання не якості, а кількості. Вивчення проблематики виявило таку закономірність: масове зростання золотих медалей у школах, згодом червоних дипломів у вузах, а тепер – дипломів кандидатів і докторів наук. Наукова діяльність, порівняно з іншими напрямками, є більш привабливою, тому все більше є бажаючих у ній закріпитися. Розроблено організаційно-економічний механізм функціонування інноваційного ланцюга «держава – освіта – наука – виробництво» (рис. 2).

Однак від такого сценарію розвитку подій страждає наука, зокрема ті вчені, які звикли працювати самостійно, знижується якість виконання наукових праць. Та серед усього розмаїття останніх все ж є такі, що містять раціональне зерно, цікаві і необхідні ідеї та пропозиції щодо розвитку нашої держави. Тому задля зміни існуючих тенденцій розвитку вітчизняної освіти і науки, а також виходу національної економіки на висхідний шлях розвитку необхідно за допомогою державних програм розвитку освіти, науки, суспільства відкоригувати потоки учнів-абітурієнтів відповідно до їх вподобань і можливостей, посилити контроль за якістю наукових робіт і забезпечити реалізацію та винагороду за цінні пропозиції щодо вдосконалення розвитку науки, освіти, техніки, економіки, медицини, соціальної сфери тощо.

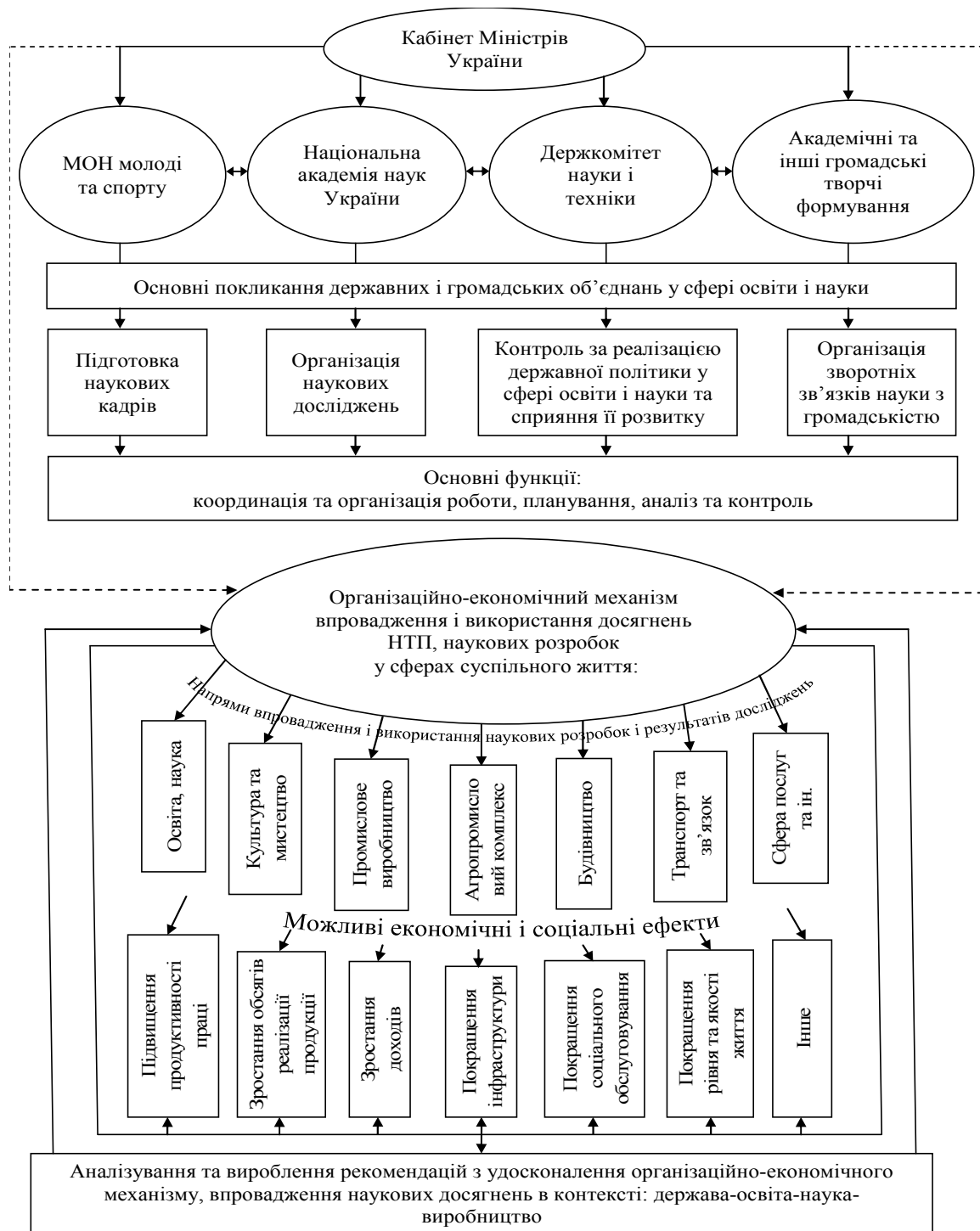

Рис. Організаційно-економічний механізм функціонування інноваційного ланцюга: держава-освіта-наука-виробництво.

Безконтрольність, а також некомпетентність державних органів влади у сфері освіти і науки породила різке зростання кількості дослідників у різних галузях науки і суспільного життя, появу маси раціоналізаторських пропозицій, творчих ідей і наукових розробок чи не в усіх технічних і гуманітарних науках. Багато наукових робіт мають інноваційний характер, виробляються основи впровадження інноваційної політики. Парадоксально, але такі ідеї і пропозиції через відсутність їх

обліку з боку держави, аналізу, контролю і зацікавленості залишаються без підтримки на впровадження і лежатимуть незатребуваними невідомо до якого часу.

Таким чином, попереднє вивчення ситуації в сфері освіти та науки та їх взаємозв'язків і взаємозалежностей з виробництвом показало, що впровадження Болонської системи оцінки знань, які вмонтовані в пострадянський навчальний комплекс, зіграло переважно розслаблюючу, а може навіть і руйнівну, ніж мобілізуючу роль в отриманні знань. Творча інтелігенція працює не на науку, не на практику і не на суспільство, а на досягнення статусу, в якому легше вижити в умовах перманентної суспільної кризи і нестабільності в Україні.

Керівництво держави, що відповідає за згадану сферу роботи, не зацікавлене, а може черстве і байдуже до процесів соціально-економічного розвитку, його соціогуманітарних складових. Зруйнований зворотній зв'язок, відсутність контакту в інноваційному ланцюзі «держава – освіта – наука – виробництво» не передбачають умов для поступального розвитку національної економіки.

Курс на скорочення вузівської науки є дещо поспішним і потребує глибшого вивчення. Доцільними на нинішньому етапі є засоби матеріального і морального зацікавлення посилення ролі університетських науково-навчальних структурних підрозділів у розробці науково та практично обґрунтованих пропозицій щодо розвитку різних галузей вітчизняної економіки.

У радянський посттоталітарний період феномен «тяги до знань» в багатьох випадках пояснювався тим, що з вищою освітою людина могла отримувати «легший кусок хліба». Проте нині ця теза спростовується соціальними змінами в суспільній системі України, які не зобов'язують працювати молодь над здобуттям освіти з метою отримання «легшого хліба». Водночас сьогодення продовжує характеризуватися зростанням кількості вступників у державні та приватні вузи, що зумовило збільшення кількості останніх. Майже всі колишні технікуми і значна частина професійно-технічних училищ, «підтягнувши» свою матеріально-технічну і навчально-методичну базу, трансформувались у коледжі, чи не всі колишні інститути стали університетами (державними чи національними).

Як показало опитування та соціологічне вивчення цієї проблематики Академією соціального управління, поряд з різними соціальними проблемами та проблемами працевлаштування проявляються об'єктивні тенденційні бажання молоді отримати вищу освіту.

Вважаємо за своєчасне МОНмолодьспорту України та громадськості, передусім освітянській і науковій інтелігенції, порушити перед законодавчими та виконавчими органами державної влади клопотання про вдосконалення вищої освіти в країні. Першим кроком у цьому процесі повинно бути надання університетам дозволу на розширення самоврядних функцій, самостійно визначати обсяги прийому студентів відповідно до своїх кадрових можливостей, матеріальної та навчально-методичної бази.

Зазначимо, що вчені ТНТУ внесли певні пропозиції в контексті роботи творчих груп при облдержадміністрації, зокрема: запропоновано впровадження повного регіонального господарського розрахунку, який може розв'язати руки для прояву творчої ініціативи місцевим підприємцям; вказано інноваційно-логістичні шляхи активізації промислового виробництва та організаційний механізм впровадження інституційних засад економічної конституції України, створення сприятливого інвестиційного клімату для розвитку пріоритетних галузей, у т. ч. переробної промисловості, туристично-рекреаційної галузі, виробництва будівельних матеріалів тощо.

Реалізація конструктивних пропозицій щодо освіти і науки за державного сприяння могла би збудити не лише творчу ініціативу, а й промислове виробництво, оживити вітчизняну економіку. Надмірне захоплення ринком і фінансами та ресурсами без створення належних передумов для розвитку реального сектору економіки – процес недовготривалий і безперспективний, який практично себе уже вичерпав і призвів до загострення кризового стану економіки та соціального напруження в країні. У демократичному правовому суспільстві є місце для науки і творчості, роботи і відпочинку, впровадження розробок і пропозицій у виробництво, а відтак і для отримання від цього позитивних результатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фінніков Т. Загальний огляд системи вищої освіти України / Т. Фінніков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eLiroosvita.net/7category=1&id=952>

2. Бажал А. Статистика / А. Бажал // Дзеркало тижня. –2010. – 30 грудня. – № 49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/ARCHIVE/statistika-61800.html>
3. Делягин М. Информационная революция, глобализация и кризис мировой экономики / М. Делягин // Проблемы теории и практики управления. – 2001. – № 1. – С. 18–23.
4. Андрушків Б. Маргіналізація і глобальні небезпеки економіки / Б. Андрушків, І. Романська // Матеріали тез 15-ї наукової конференції Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, 14–15 грудня 2011 р. – Тернопіль: ТНТУ, 2011. – С. 103–104.
5. Яркова Н. І. Проблеми державного фінансування вищої освіти в Україні / Н. І. Яркова, О. В. Веретенникова, А. В. Бондаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com/4SWMN2010/Economics/57511.doc.htm>
6. Гельман В. М. Фінансове забезпечення вищої освіти в Україні / В. М. Гельман [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/345365.html>
7. Ніценко А. О. Оптимізація управління освітою у вищих навчальних закладах із застосуванням інформаційних технологій / А. О. Ніценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.library.uira.kharkov.ua/>
8. Андрущенко В. Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики / В. Андрущенко, В. Войтов, О. Локшина та ін. – К.: К.І.С., 2003. – 296 с.
9. Кійко О. Проблеми вищої технічної освіти в Україні / О. Кійко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/articles/135.html>
10. Рейтинг вищих навчальних закладів України за показниками наукометричної бази даних Scopus станом на 30.09.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/rating/ratings/university/index.html>
11. Андрушків Б. М. Основи менеджменту: методологічні положення та прикладні механізми: підручник для студ. та викладачів економіч. спеціальностей вищих і серед. спец. навч. закладів системи підвищення кваліфікації / Б. М. Андрушків, О. Є. Кузьмін. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 292 с.